

E-CONOM

Online tudományos folyóirat
Online Scientific Journal

Tanulmányok a gazdaság- és társadalomtudományok területéről
Studies on the Economic and Social Sciences

E-CONOM

Online tudományos folyóirat | Online Scientific Journal

Főszerkesztő | Editor-in-Chief
JUHÁSZ Lajos

Kiadja | Publisher
Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó |
University of West Hungary Press

A szerkesztőség címe | Address
9400 Sopron, Erzsébet u. 9., Hungary
e-conom@nyme.hu

A kiadó címe | Publisher's Address
9400 Sopron, Bajcsy-Zs. u. 4., Hungary

Szerkesztőbizottság | Editorial Board
CZEGLÉDY Tamás
JANKÓ Ferenc
KOLOSZÁR László
SZÓKA Károly

Tanácsadó Testület | Advisory Board
BÁGER Gusztáv
BLAHÓ András
FÁBIÁN Attila
FARKAS Péter
GILÁNYI Zsolt
KOVÁCS Árpád
LIGETI Zsombor
POGÁTSA Zoltán
SZÉKELY Csaba

Technikai szerkesztő | Technical Editor
VAJAY JULIANNA

A szerkesztőség munkatársa | Editorial Assistant
VAJAY JULIANNA

ISSN 2063-644X

Tartalomjegyzék | Table of Contents

BLAHÓ András

Új nemzetközi fejlesztési bank (NDB): remények és realitások

New Development Bank (NDB): Hopes and Reality.....2

JÓNA György

A nemzetközi területitőke-vizsgálatok eredményei

Results of the International Territorial Capital Studies.....18

GYŐRINÉ SZABÓ Gabriella

Az Európai Unió kohéziós forrásainak felhasználása – A szabályozás és hatékonyság összefüggései

Using of European Union's Cohesion Resources – In the Context of Ruling and Efficiency31

KOVÁCS Zsuzsanna – NÉMETHNÉ TÖMŐ Zsuzsanna

The Cultural "Map" of a Micro-Region

Egy kistérség kulturális „térképe”38

MÁTÉ Domicián

A termelékenységben bekövetkezett változások technológia-intenzív ágazati megközelítésben

Estimating Labour Productivity Performance by Technology in Some OECD Countries, 1970-200754

MADARAS Attila – VARGA József

A versenyképesség és a közoktatás kapcsolata Magyarországon

The Link between Competitiveness and Public Education in Hungary67

VARGA József – KÜRTHY Gábor – FARKAS Ádám – SÍPICZKI Zoltán

A redisztribúció intézménye a piacgazdasági berendezkedésben

Redistribution of the Market Economy82

PÉTERVÁRI Zsófia

Az egykulcsos személyi jövedelemadó rendszer működésének eddigi hazai tapasztalatai kérdőíves felmérés alapján

The Experience of its Domestic Operation so far on the Basis of a Survey Made with a Questionnaire91

BAREITH Tibor – KOROSZCZNÉ PAVLIN Rita – KÖVÉR György

Felszámolások vizsgálata a Nyugat-dunántúli régióban

Liquidations Examination of the West Pannon Region102

MUST Katalin

Kényszerértékesítés, avagy kilakoltatási moratórium

Forced Liquidation or Dislodgement Moratorium.....125

Vita | Discussion

GILÁNYI Zsolt

A Chicago-terv megbuktatása: a közgazdaságtudomány újabb 100 éves béklyója?

The Chicago-Plan Derailed: Another 100 Years Long Shackle for the Economic Science?.....141

JOÓB Márk

A közgazdaságtan hiányosságai és a pénzrendszer hatásai – válasz Gilányi Zsolt cikkére

The Shortcomings of Economics and the Impacts of the Monetary System - Response to the Article of Zsolt Gilányi153

JOÓB Márk¹

A közgazdaságtan hiányosságai és a pénzrendszer hatásai – válasz Gilányi Zsolt cikkére

A hagyományos közgazdaságtan számos területen szem elől veszette a valóságot. Ez a hiányosság antropológiai, szociológiai és ökológiai tényfeltárás útján orvosolható. Ennek a hiánypótlásnak a részeként tíz pontban sorolom fel a jelenlegi pénzrendszer gazdasági és társadalmi hatásait, amelyek mind egy alapvető pénzreform mellett szólnak.

Kulcsszavak: közgazdaságtan, modellek, empirikus megalapozás, pénzrendszer, pénzreform
JEL kódok: A10, C52, E42, E50

The Shortcomings of Economics and the Impacts of the Monetary System - Response to the Article of Zsolt Gilányi

Conventional economics has lost sight of reality in many fields. This deficiency can only be remedied through anthropological, sociological and ecological fact finding. As part of this fact finding, I will list the economic and social impacts of the current monetary system in ten points which all call for a fundamental monetary reform.

Keywords: economics, models, empirical basis, monetary system, monetary reform
JEL Codes: A10, C52, E42, E50

¹ A szerző a Nugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának címzetes egyetemi tanára (mark AT joob.org)

Bevezetés

Gilányi Zsolt jogos kritikát fogalmaz meg a közgazdaságtan főáramlatával szemben a pénz definícióját és szerepét illetően. Emellett helyesen mutat rá a főáramlatú közgazdaságtan tudományos mivoltával kapcsolatos problémákra is. Gilányi érvelése azonban meglehetősen vázaltszerű és fragmentált, ezért pontosításra és kiegészítésre szorul.

Válaszcikkemben először a közgazdaságtan tudományosságának kérdéséhez, majd a pénz gazdasági és társadalmi szerepéhez szeretnék fűzni néhány tisztázó megjegyzést.

Dogma, modell, valóság

Cikke bevezetésében Gilányi a közgazdász szakma szemére veti, hogy „logikailag nem zárt elméleteket sem vet el” és kijelenti, hogy az „empirikus kritikáknál erősebbek a logikai alapokon nyugvó kritikák; ugyanis nem kell a tények csoportosításának és értelmezésének vitájába bonyolódni.” Cikke záró részében pedig különbséget tesz matematikai logika és közgazdasági logika között és leszögezi, hogy „a közgazdaságtudomány nem alkalmazott matematika.” Vizsgáljuk meg ezeket az állításokat és tisztázzuk, hogy miben több a közgazdaságtudomány alkalmazott matematikánál!

A közgazdaságtan főáramlata kétség kívül mind a mai napig alapvető és súlyos hiányosságban szenved állításainak megalapozása terén. Tudományos alapok híján a tankönyvekben szereplő és az egyetemeken oktatott közgazdaságtan jelentős része dogmának, azaz hittételnek minősül.

Ezért beszél a „közgazdászok hitközösségéről” a neves svájci közgazdász, Hans Christoph Binswanger, amikor azt az elterjedt, ám megalapozatlan felfogást tárgyalja, miszerint a szabadpiac automatikusan az emberek javát szolgálja (*Binswanger, 1998*).² Mint tudjuk, a 18. században működő Adam Smith sztoikus-deista istenképére épül a piac általa „láthatatlan kézhez” hasonlított mechanizmusa, amely az egyéni haszonlesésből feltételezése szerint a közjó megvalósulását eredményezi. Meglepő azonban, hogy még a közelmúltban is a szabadpiac két legjelentősebb – Nobel-díjas – szószólója, Friedrich August von Hayek és Milton Friedman tudományos megalapozás helyett csak bizonyágtételt nyújt a szabadpiac jótékony hatásába vetett hitéről (*Hayek, 2005; Friedman, 1982*).

A szabadpiaccal kapcsolatos állításokhoz hasonlóan dogmának minősül a főáramlatú közgazdaságtan számos további feltételezése, mint például a homo oeconomicus emberképe, beleértve a – szintén Nobel-díjas – Robert Lucas nevéhez fűződő racionális elvárások elméletét (*Lucas, 1972*).³

A dogmatikusság vádja ellen felhozható az érv, hogy a szabadpiac és a homo oeconomicus esetében éppúgy, mint a közgazdaságtudomány egyéb feltételezései esetében csupán tudományos modellről van szó és az ilyen modell nem kívánja hűen tükrözni a valóságot. Ha egy modell azonban nem felel meg az empirikus tényeknek, akkor mitől tudományos és miben különbözik a vallásos meggyőződéstől?

Gilányinak ugyan igaza van abban, hogy a modelleket logikai úton lehet a legegyszerűbben megcáfolni, de az, hogy egy modell a saját keretén belül logikailag helyes, még nem jelenti azt, hogy megfelel az empirikus tényeknek, tehát tudományosan igazolható. A közgazdaságtan főáramlatával éppen az a legnagyobb probléma, hogy számos olyan modellre épül, amely matematikai egyenletekben kifejezhető és logikailag helyes, de nem tükrözi a valóságot, sőt empirikusan cáfolható. Ezért látja szükségesnek Ronald Coase – ő is Nobel-díjas –, hogy új alapokra kerüljön a közgazdaságtudomány: „knowledge will come only if economics can be reoriented to the study of man as he is and the economic system as it

² A szabadversenyre épülő szabadpiac koncepciójának átfogó kritikájához lásd: Thielemann 2010.

³ A homo oeconomicus koncepciójának és a racionális elvárások elméletének pszichológiai kutatások által alátámasztott kritikájához lásd: Wiswede 2007.

actually exists.” (Coase, 2012). A modell- és matematikacentrikus közgazdaságtan a gyakorlatban azért használhatatlan, sőt gyakran káros, mert a valóság jelentős részét externalitásként kizárja számításaiból: az egyént, a társadalmat és a természetet.⁴ A főáramlatú közgazdaságtan ugyanis nem a kellő óvatossággal és kritikával viszonyul ingatag alapokon álló modelljeihez, hanem általában cáfolhatatlan igazságként kezeli azokat, mintha természeti törvényeket írnának le, és olyan gyakorlati előírásokat vezet le belőlük, mint például: “Az ésszerűség azt követeli, hogy a gazdasági szereplők csak a saját hasznukat tartsák szem előtt.” Vagy: “Az ésszerűség azt követeli, hogy a piacok állami szabályozását megszüntessük.” Az *empirikus* tényeknek ellentmondó modelljeikből levont következtetéseket úgy prezentálják gyakran a főáramlatú közgazdaságtan képviselői, mintha ezek a következtetések az egyetlen ésszerű megoldást jelentenék az adott *empirikus* problémákra.⁵

Ennek értelmében kapta a neoliberális dogmákra épülő főáramlatú közgazdaságtan a “TINA economics” elnevezést. “TINA” ugyanis a neoliberális gazdaságpolitika egyik élharcosa, Margaret Thatcher gyakran használt szlogenjének a rövidítése, amely szerint – a neoliberalizmuson kívül – nincsen más választás: “There is no alternative.”

Választ adva végül a Gilányi által felvetett kérdésre: Azért több a közgazdaságtudomány alkalmazott matematikánál, mert tárgya a helyes gazdálkodás és a helyes gazdasági rendszer. A közgazdaságtudomány tehát nem formális tudomány, mint a matematika, mert nem csupán a dolgok közötti számszerű-logikai összefüggésekkel foglalkozik. És nem is természettudomány, mert a közgazdaságtudomány által megfogalmazott gazdasági szabályok nem eleve adottak és megváltoztathatatlanok, mint a természeti törvények. A közgazdaságtudomány társadalomtudomány és ezen belül nem csak leíró (deskriptív), hanem egyben előíró (normatív) tudomány, hiszen szükségszerűen értékítéleteket fogalmaz meg, amikor kijelöli a helyes gazdálkodás módját – az egyes gazdasági szereplők és az egész gazdasági rendszer szintjén.⁶ Ezen nem változtat semmit az a körülmény, hogy a főáramlatú közgazdaságtan nem tematizálja saját normatív alapjait, hanem eleve adottnak és általános érvényűnek tekinti azokat. Ilyen nem reflektált normatív axiómaként említi Peter Ulrich, a homo oeconomicus által képviselt, leszűkített racionalitást valamint a haszonmaximalizálás és a szabadpiac elvét (Ulrich, 2008, 137).

A közgazdaságtudomány nélkülözhetetlen empirikus alapját az antropológiai, szociológiai és ökológiai tényfeltárásnak kell szolgáltatnia, az empirikus tények alapján pedig – nyilván a matematika eszköztárának segítségével – azt kell meghatározni a közgazdaságtudománynak, hogy miként szolgálhatja a gazdaság az embert és a társadalmat a lehető legjobb módon. A közgazdaságtan alapkérdéseinek tisztázásában ezért döntő szerepet játszik az etika, mint az a tudomány, amely a teljes racionalitás fényében kijelöli a helyes cselekvés útját (bővebben: Joób 2010).

A jelenlegi pénzügyrendszer gazdasági és társadalmi hatásai

Gilányi helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy egy egyszerű pénzkeringési modell alapján is kimutatható, hogy tarthatatlan a pénz semlegességét hirdető tantétel, ha figyelembe vesszük a pénzteremtés napjainkban meghatározó módját. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni, hogy Binswanger – akire fent már hivatkoztam – egyik fontos művében igen alaposan leírta a

⁴ Így Paul Krugman – ő is Nobel-díjas – megállapítja, hogy az elmúlt harminc év makrogazdaságtanának nagy része legjobb esetben haszontalan volt, mert téves, a racionalitás szerepét eltulzó emberképre épült és matematika-mániával párosult; lásd: Krugman 2009.

⁵ Ilyen például Milton Friedman kijelentése: „The only social responsibility of business is to increase its profits.” (Friedman, 1970)

⁶ Ez az egyik központi felismerése az ún. integratív gazdasági etika koncepciójának, amelyet a svájci Peter Ulrich dolgozott ki; lásd: Ulrich 2008, 137-174.

jelenlegi pénzrendszerből fakadó, a reálgazdasággal összefüggésben kibontakozó növekedési dinamikát, amely egyfajta növekedéskényszer alá helyezi mind a pénzügyi szférát, mind a reálgazdaságot (Binswanger, 2006; összefoglalva: Joób, 2011). Ez a „növekedéskényszer” azt jelenti, hogy a gazdaság egészének növekednie kell ahhoz, hogy ne kerüljön válságba, mert nem képes az egyensúly állapotában működni. Később Binswanger junior egy viszonylag egyszerű modellt segítségével is kimutatta, hogy a növekedési kényszer abból fakad, hogy a kereskedelmi bankok hitelként teremtik a keringésben lévő pénz túlnyomó részét és a hitel után fizetendő kamatot a reálgazdaságnak ki kell termelnie (Binswanger, 2009).

A 2007-ben kirobbant pénzügyi és gazdasági válság hatására az utóbbi években a közgazdászok körében és a társadalmi diskurzusban is újra felélénkült a jelenlegi pénzrendszer és a lehetséges alternatívák iránti érdeklődés. Ennek köszönhető a Gilányi által is említett, 2012-ben közzé tett IMF tanulmány, amelyben két szakértő az amerikai gazdaság aktuális paramétereit figyelembe véve igazolja, hogy az ún. Chicago-terv megvalósításának várhatóan nagyon jótékony hatásai volnának a gazdaság egészére. Fontos szem előtt tartani, hogy az 1930-as években számos jelentős közgazdász által támogatott Chicago-terv, amelynek megvalósítását az akkori amerikai kormány komolyan fontolóra vette, nem a közgazdász szakma ellenvetése, hanem a bankok ellenállása miatt bukott meg (Benes és Kumhof 2012, 19). Ezért nem tiszta számomra, hogy hogyan jelenthetné a Chicago-tervnek a politikai gyakorlatban történt megbuktatása az elméleti síkon mozgó közgazdaságtudomány béklyóját, ahogy cikke címében kérdezi Gilányi. A közgazdászok – az IMF két szakértőjéhez hasonlóan – mind a mai napig követelhetnék a Chicago-terv megvalósítását függetlenül attól, hogy mit tett és mit tesz a politika.

Az elmúlt években mindenesetre létrejött egy nemzetközi civil mozgalom, amely egy, a Chicago-tervből továbbfejlesztett koncepcióra épülő pénzrendszer kialakításáért száll síkra és neves közgazdászok támogatását is élvezi.⁷ Ez a lényegében Joseph Huber által kifejlesztett koncepció németül „Vollgeld”, angolul „sovereign money” néven ismert, és célja, hogy teljesen állami kézbe, a közjó szolgálatába kerüljön a pénzteremtés és a kereskedelmi bankok ne teremthessenek hitelezés útján saját számlapénzt, hanem csak az állami jegybank által teremtett hivatalos fizetőeszközt használhassák számlapénzként, pontosan úgy, ahogy jelenleg a készpénz esetében (Huber és Robertson, 2000; Huber, 2010).

A pénz – helyesebben: a jelenlegi pénzrendszer – semlegességének cáfolatát és egy átfogó pénzreform szükségességét a Binswanger által leírt növekedési dinamikán túl egy sor további, empirikusan igazolható érveléssel alá lehet támasztani. A valóságban ugyanis a pénz nem csupán nem semleges, hanem a pénz – illetve a pénzrendszer – a legfontosabb irányító eszköz a gazdaságban és az egész társadalomban (Joób, 2013a). Összeállítottam tíz olyan érvet, amely a jelenlegi pénzrendszer negatív gazdasági és társadalmi hatásait tárja fel és egy új pénzrendszer kialakítása mellett szól (bővebben: Joób, 2013b-d):

1. A pénz jelenleg hitelezés útján kerül forgalomba, tehát hitelpénz. A gazdaság pénzellátása csak úgy biztosítható, hogy eladósodnak a gazdasági szereplők. A gazdaság növekedéséhez szükséges folyamatos bővülése a pénzmennyiségnek azt eredményezi, hogy egyre nagyobb adósságot halmoznak fel magánszemélyek, vállalatok és államok növelve csődkockázatukat.
2. A társadalom pénzellátása magánkézben van, mert a keringésben lévő pénz túlnyomó részét – a fejlett államokban a pénz kb. 90 %-át – kereskedelmi bankok teremtik hitelként számlapénz formájában. Így elsősorban a kereskedelmi bankok profitérdeke és nem a közérdek határozza meg, hogy ki mire kap hitelt, azaz pénzt.

⁷ Lásd az *International Movement for Monetary Reform* nevű ernyőszervezet honlapján (internationalmoneyreform.org) felsorolt szervezeteket. Magam elnökségi tagja vagyok a *Monetäre Modernisierung (MoMo)* nevű svájci szervezetnek, lásd: vollgeld.ch.

3. A bankbetétek nem biztonságosak, mert a készpénzzel ellentétben a kereskedelmi bankok számlapénze nem hivatalos fizetőeszköz, hanem csupán pénzhelyettesítő. A bankok nem képesek minden betétesüknek egyszerre kifizetni a pénzét, mert nem rendelkeznek ehhez elegendő hivatalos fizetőeszközzel.
4. A pénzteremtés jelenlegi módja növeli a konjunkturális ingadozást, mert gazdasági fellendülésben a kereskedelmi bankok túl nagyvonalúan adnak hitelt hozzájárulva spekulációs buborékok kialakulásához, míg gazdasági válságban túlzottan visszafogják a hitelezést tovább rontva a helyzetet.
5. A pénzteremtés jelenlegi módja növeli az inflációt, mert a kereskedelmi bankok hosszabb távon túl sok pénzt teremtenek, hogy növeljék profitjukat. Pénzteremtésük nagy része tudniillik nem a reálgazdaság számára történő hitelezést, hanem a pénzügyi spekulációt szolgálja.
6. A pénzteremtés privilégiuma nem más, mint a bankszektor állami szubvencionálása. Mivel a kereskedelmi bankok hitelpénzt köteles használni a társadalom, folyamatosan kamatot kell fizetnie a bankoknak. Ez a kamat növeli az áruk és szolgáltatások árát. Az állam ahelyett, hogy saját kiadásaira maga teremtené a pénzt, a kereskedelmi bankoktól vesz fel kamatra hitelt.
7. A hitelpénz növekedékényszert eredményez, ahogy Binswangerék kimutatták. A pénzteremtésre és a reálgazdasági termelésre egyaránt vonatkozik ez a növekedékényszert, amely nem csak pénzügyi eladósodáshoz vezet, hanem a természeti erőforrások kizsákmányolásához is.
8. A hitelpénz növeli a vagyonkoncentrációt. Elsősorban a gazdagok és a bankok, akik nagyobb tőke felett rendelkeznek, tesznek szert folyamatos kamatbevételre, míg elsősorban a szegények viselik a kamatfizetés terhét. A kamatos kamat pedig a tőkevagyon exponenciális növekedéséhez vezet.
9. A jelenlegi pénzrendszer instabil. Az 1970 és 2010 közötti időszakban 425 pénzügyi válságot regisztrált az IMF saját tagállamainak körében (*Lietaer et al., 2012, 51*). A pénzügyi válságok sokasága is azt mutatja, hogy rendszerszintű problémáról van szó.
10. A jelenlegi pénzrendszer etikai értékeket sért. Mivel az etikai értékek a társadalom legracionálisabb és legfontosabb értékei, súlyos problémát jelent, ha a pénzrendszer ezek megvalósulását akadályozza. Az etikai értékek közé tartozik például a stabilitás, az igazságosság és a fenntarthatóság.

Irodalom

- Benes, J. – Kumhof, M. (2012): *The Chicago Plan Revisited*. IMF Working Paper, WP/12/202, August 2012., DOI: [10.5089/9781475505528.001](https://doi.org/10.5089/9781475505528.001)
- Binswanger, H. C. (1998): *Die Glaubensgemeinschaft der Ökonomen*. München: Gerling Akademie Verlag.
- Binswanger, H. C. (2006): *Die Wachstumsspirale. Geld, Energie und Imagination in der Dynamik des Marktprozesses*. Marburg: Metropolis Verlag.
- Binswanger, M. (2009): Is there a growth imperative in capitalisteconomies? a circular flow perspective, In: *Journal of Post Keynesian Economics*, 2009 nyár, 31. évfolyam, 4. szám, 707-727., DOI: [10.2753/pke0160-3477310410](https://doi.org/10.2753/pke0160-3477310410)
- Coase, R. (2012): Saving Economics from the Economists, In: *Harvard Business Review*, December 2012, 1-2.
- Friedman, M. (1970): The social responsibility of business is to increase its profits. In: *The New York Times Magazine*, 1970. szeptember 13, 32-33.
- Friedman, M. (1982): *Capitalism and Freedom*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hayek, F. A. von (2005): *Die Verfassung der Freiheit*. Tübingen: Mohr Siebeck Verlag.
- Huber, J. (2010): *Monetäre Modernisierung*. Marburg: Metropolis Verlag.

- Huber, J. – Robertson, J. (2000): *Creating New Money. A Monetary Reform for the Information Age*. London: New Economic Foundation.
- Joób, M. (2010): A gazdaság és a társadalom közötti viszony etikai alapon történő meghatározásának szükségessége, In: *Gazdaság & Társadalom*, 2. évfolyam 1. szám/május, 64-81.
- Joób, M. (2011): Hogyan hatástalanítható a globális pénzrendszer időzített bombája? In: *Gazdaság & Társadalom*, 3. évfolyam 1. szám/március, 59-73.
- Joób, M. (2013a): Einleitung. In: Verein Monetäre Modernisierung (szerk.): *Die Vollgeld-Reform. Wie Staatsschulden abgebaut und Finanzkrisen verhindert werden können*. Solothurn: Zeitpunkt, 7-18.
- Joób, M. (2013b): Democratic Accountability of Business and Monetary Reform, In: Preiss, Bert és Brunner Claudia (szerk.): *Democracy in Crisis. The Dynamics of Civil Protest and Civil Resistance*, Berlin – Zürich: LIT-Verlag, 35-55.
- Joób, M. (2013c): *Währungsreform? Oder Geldreform?* 2013. március 10.
<http://www.mmnews.de/index.php/wirtschaft/12359-waehrungsreform-oder-geldreform>
- Joób, M. (2013d): 10 Good Reasons for Monetary Reform. 2013. július 31.
<http://www.positivemoney.org/2013/07/10-good-reasons-for-monetary-reform/>
- Krugman, P. (2009): *The Return of Depression Economics Part 3: The night they reread Minsky*, beszéd a London School of Economics-on 2009. június 10-én.
- Lietaer, B. et al. (2012): *Money and Sustainability. The Missing Link*. Axminster: Triarchy Press.
- Lucas, R. (1972): Expectations and the Neutrality of Money, In: *Journal of Economic Theory*, 4. évf., 2. szám, 103–124., DOI: [10.1016/0022-0531\(72\)90142-1](https://doi.org/10.1016/0022-0531(72)90142-1)
- Thielemann, U. (2010): *Wettbewerb als Gerechtigkeitsprinzip. Kritik des Neoliberalismus*. Marburg: Metropolis Verlag.
- Ulrich, P. (2008): *Integrative Wirtschaftsethik: Grundlagen einer lebensdienlichen Ökonomie*. Bern: Haupt Verlag.
- Wiswede, G. (2007): *Einführung in die Wirtschaftspsychologie*. Stuttgart: UTB Verlag.